

DE KÖNYV-
TÁR

HA 1750

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam

1986

2-3

KADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/2—3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Középkori hazai iskoláskönyvek

A középkori tankönyv, ami a lényegét illeti, azonos volt a mai tankönyvvel: *a tanuló által elsajátítandó tananyag szövegét* tartalmazta, de — a maitól eltérően — kéziratos formában. Legtöbb esetben maga a tanuló írta le saját magának, a rendelkezésére bocsájtott mintapéldány alapján. A 15. század második felében azután megjelent a nyomtatott tankönyv, de ezt éppen úgy kezelték az iskolákban, mint a kézzel írottakat.

Középkori „tankönyv” — „hazai” tankönyv

Hazai kolostori, káptalani és városi-plébániai iskoláinkban a középkor folyamán sokféle tankönyvet használtak, pontosabban sokféle könyvet használtak *tankönyvként*. Kellő differenciáltsággal kell ezért kezelni a középkori tankönyv fogalmát.

Csakis azokat a könyveket ajánlatos tankönyveknek nevezni, amelyeket ma: vagyis amelyek meghatározott pedagógiai-didaktikai célokkal, kifejezetten az iskolai oktatás számára készültek. Anyaguk-szövegük elsődleges célja *az iskolai oktatás keretében való közös tanári-tanulói feldolgozás*.

Ilyenek többek között a latin nyelvtanulás tankönyvei (Donatus-változatok, Priscianus, Doctrinale, Cato stb.), egyéb ismeretkörök tanulmányi célú kompendiumai (komputuszok, csíziók, diktámen-könyvek stb.), egyes elméleti-gyakorlati témák iskolai feldolgozásra szolgáló, ezen keresztül a felnőtt klerikusok tevékenységeire való előkészítést célzó összefoglalásai (pl. a tízparancsolatról, a Hiszekegyről, a gyónásról stb.). Végül az egyik leggyakoribb középkori tankönyvtípus: a prédikáció-gyűjtemény, illetőleg a szentek életrajzainak sorozata. Ezeken keresztül a klerikusképzés egyik legfőbb *irodalmi-retorikai* tananyagát tanulmányozták, illetőleg a prédikáció-készítést gyakorolták a káptalani és kolostori iskolák növendékei.

Csak *tágabb értelemben* tekinthetjük tankönyveknek a „komplett” tudományos szakműveket, egy-egy elméleti témakör tudományos teljességre törekvő, rendszerbe foglalt kifejtését. Számos ilyen filozófiai, etikai, teológiai stb. művet tanultak-tanítottak a középkori egyetemeken, jelesebb hazai káptalani és kolostori iskoláinkban is. Ezek tulajdonképpen nem az iskolai oktatás számára készültek, igazi hasznukat az iskolai tanulmányokon már túllévő, tudósként tevékenykedő felnőtt klerikusok vették. Ezeket tehát ugyan az iskolákban is felhasználták, de eredetileg ennél átfogóbb célok érdekében, szélesebb érvényesítési területre készültek.

E tudományos művek lemásolása, illetőleg megléte azonban nem jelentette egyúttal az iskolai használatot is, mivel magánolvasásra, egyéni tanulmányo-

zásra is készülhettek. Ezeket tehát ajánlatos tágabb értelemben vett tankönyveknek, még inkább „*az iskolákban is használt szakkönyvek*”-nek nevezni.

Gyakran kézbe vették az iskolákban a bibliai szövegeket, amelyeket a profán irodalmi alkotásokhoz hasonló módszerrel elemeztek és dolgoztak fel tanárok-diákok. De természetesen ezek a bibliai könyvek sem tekinthetők tankönyveknek.

Végül mindegyik iskolában forgatták — tanulmányi céllal — a szertartásoknál rendszeresen használt liturgikus szerkönyveket, akár hogy belőlük a szertartások rendjét, tartalmát tanulmányozzák, vagy hogy a bennük levő énekeket megtanulják. Ezekben az esetekben is a tanulmányok fontos, kiiktathatatlanságát eszköze volt a liturgikus könyv, ezeket azonban nyilván nem nevezhetjük „tan”-könyveknek.

* * *

Joggal feltételezhetjük: középkori iskoláinkban mindazokat a tankönyveket használták, amelyekből ekkor Nyugat-Európában tanítottak, amelyek lényegében a klerikusképzés „nemzetközi” tananyagát foglalták tankönyvszövegekbe. Könyvtáraink ma az ilyen tankönyvek sokaságát őrzik, ezek *jelentős része minden bizonnyal hazai iskolában készült, itt tanultak belőlük hazai diákjaink, anyagukat itt oktatták-tanulták.*

Magától értetődő ez a feltételezés, de *csak igen kis részben bizonyítható.* E hazai iskolákban használt tankönyvek hazai eredetét és itteni használatát ugyanis — a legtöbb esetben — semmi sem bizonyítja. Egykori készítőik és használóik nem érezték annak szükségességét, hogy nevüket és iskolájuk székelyét megörökítsék az általuk készített tankönyvben. De miért is tették volna? Nem maradandónak szánt művet másoltak, hanem „csak” tankönyvet. Egy másik megfontolás is érvényesülhetett: ez a tananyag nem személyhez és helyhez kötött; ezt a tankönyvet átörökítve-eladva mások is fogják használni más iskolákban, miért kellene konkrét adatokat rögzítenie a leírójáról (aki egy ugyancsak „személytelen” mintapéldányt másolt)? Valószínűleg csakis akkor került — kellőképpen átigazított és aktualizált — kolofon az egyes tankönyvszövegek végére, ha az a mintapéldányon is volt.

Ritka kivételként mégis találunk eligazító bejegyzéseket néhány tankönyvkódexünkben, olyanokat, amelyek *a kétségtelen hazai eredetet, illetőleg a kétségtelen hazai iskolai használatot bizonyítják.* Az elmúlt száz esztendő alatt a kutatások során számos ilyen kódex bukkant elő, s került szabatos leírásra a különféle publikációkban. Ezeket az eddig felszínre került és publikált kódexeket kíséreltük meg regiszterbe foglalni, rendszerezni. Kimutatásunk remélhetőleg — a folyamatban levő kutatások eredményeként — a jövőben tetemesen ki fog egészülni.

A középkori hazai írott források több tucat tankönyvről tesznek említést, hogy ezeket a különféle iskolákban használták. Ezekről azonban nem szólunk; összeállításunkba csakis a ma is meglevő, kézbe vehető és bizonyíthatóan hazai iskolákban használt tankönyveket vettük be.

E magyarországi iskolákban használt középkori tankönyv-kódexek *négy csoportra* oszthatók:

Egyesekben pontos felvilágosítást találunk arról, hogy melyik város iskolájában készültek, nyilván helybeli használatra.

Más kódexekben nincs pontos helymegjelölés, de a közölt tananyagban magyar részletek is vannak, illetőleg az iskolai tárgyalás során a törzsanyag latin

vagy magyar szavakkal kiegészült. Ezek alapján a hazai használatra lehet következtetni.

Vannak olyan esetek is, amikor más jellegű magyar nyelvű bejegyzések valószínűsítik a kötet hazai tanítását.

Végül egy-egy teljes egészében magyar nyelvű kódexről, illetőleg lejegyzett tananyagról joggal állítható, hogy magyarországi iskolában készült, itt forogtatták lapjait.

Csoportosításunk címkeiből is kitűnik: további szűkítést tettünk, ami a „magyarországi” területi kiterjedést illeti. Második, harmadik és negyedik csoportunkba ugyanis azok a kötetek kerültek, amelyeket azért tekintünk magyarországi iskolában keletkezettnek, mert magyar nyelvű diákok magyar nyelvű bejegyzései találhatók bennük. Jól tudjuk azonban: hazai, azaz magyarországi iskoláinkban a középkor folyamán más nemzeti nyelvű (főként német) glosszák is kerülhettek a tankönyvek lapjaira. Ezeket a köteteket — hacsak nem adatunk nincs — nem tudjuk elkülöníteni a német nyelvterületek, tehát nem Magyarország iskoláiban keletkezett német glosszás tankönyvkódexektől.

Tankönyvek — iskolát feltüntető bejegyzésekkel

1. Komputusz-tankönyv. Esztergom 1419.

E gyakorlati célú, matematikai-csillagászati tananyag leírója Georgius Slavus de Rzdenck. Munkáját 1419. június 18-án fejezte be, a szöveg Zákáni Tamásnak az esztergomi iskola tantermében tartott „lekcio”-ja — illetőleg nyilván az általa adott mintapéldány — alapján készült. A 29 oldalas szöveg kolofonja: „Explicit comptus ecclesiasticus per manus Georgij slaui de Rzdenck (?) lectus per reverendum magistrum Thomam de Zakan in lectorio Scole Strigoniensis Sub Anno domini Millesimo quadringentesimo decimo nono et hac in dominica proxima ante festum Johannis Baptistae”.

Ezt a versbe foglalt anyagot — amely Johannes de Sacro Bosco ismert középkori komputusz-tankönyvszerző műve — tehát az esztergomi iskolában tanították 1419-ben. Vele együtt szerepel ugyanebben a kolligátumban még két komputusz-füzet, készítőik pontosan megjelölték a leírás befejezésének időpontját. A 22 oldalas *Computus cyrometralis maiort* 1420 augusztusában, a 16 oldalas *Computus cyrometralis minort* 1421. január 1-én fejezte be a másoló („Explicit iste Computus prima die Januarii Anno Domini M^o CCCC^{mo} XXI°”). A nagyobbik füzet leírója egy bizonyos János volt: „Explicit iste comptus Anno domini M^o CCCC^{mo} XX^{mo} Mense septembri Kalendas 18. Nomen scriptoris si tu scire vis Io tibi sit primum han medium nesque sit ymum”.

E három komputusz-jegyzeten kívül a kolligátumban még egy 12 oldalas verses *computus manualis*-szöveg is van (Johannes de Polonia műve), valamint egy rövid, 9 oldalas *számтан* („algorismus”). Ez utóbbi záradéka: „Explicit algorismus per manus siculi de siculia”.

Végül ugyancsak a komputusz-tantárgy keretébe tartozott a kolligátum *csillagászati anyaga* is. Ezt ugyancsak Johannes de Sacro Bosco művéből szerkesztették („Tractatus spere materialis de toto universo ... Compilatus a magistro Johanne de sacro busto pro juvenum utilitate”). Terjedelme 29 oldal.

Bizonyos vonatkozások miatt a középkori oktatásban a komputuszhoz kapcsolódott egy másik ismeretkör is. A kolligátumban részletek találhatók a

népszerű középkori *egészségügyi szabálygyűjtemény*ből, címe: *De regimine sanitatis Scholae Salernitanæ*, négy oldalon.

A Georgius Slavus által másolt *Compotus ecclesiasticus*t tehát az esztergomi iskolában tanították 1419-ben. A hozzá kapcsolódó többi tananyagról ez teljes biztonsággal nem állítható, de a lehetőség nem kizárt.

A kódex őrzési helye: Schottenstift kéziratára, Bécs. Jelzete: 306. sz. Leírása: Albertus HÜBL: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in Bibliotheca Monasterii B. M. V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Bécs—Lipce 1899. Új kiadása: Wiesbaden 1970. 225. sz. Említette: MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 506.

2. Szinonima-tankönyv. Esztergom 1423.

A Schottenstift említett kolligátumának utolsó tagja Johannes de Garlandia *Opus synonymorum* című, hexameterekben írt latin szókinccs-gyarápító munkája. Leírója Blasius Slavus de Raszmya, aki a másolást 1423. augusztus 18-án fejezte be az esztergomi iskolában. Kolofonja: „Expliciunt Sinonima per manus Blasy Slau de Raszmya in Scolis Strigoniensibus Sub anno domini M CCCC° XXIII. 15 Kal. Septembris Sole exeunte in virgine”.

A 66 oldalas tankönyvet több diák írta folyamatosan. Az iskolai feldolgozást a számos latin és magyar szóbejegyzés tükrözi. E glosszák egy részét a diákok a főszöveggel együtt másolták, ez azt jelzi, hogy a tankönyv már a korábbi években is használatban volt.

Ugyanebben a kolligátumban a szinonima-vers előtt egy másik Garlandia-mű is található, a 41 oldalas *De verbis deponentibus*, latin szótani anyaggal, sok sorközi és marginális glosszával.

Még egy tanulmányt kötöttek a bécsi Schottenstift e kódexébe: versbe foglalt tudnivalók a gyónásról és a házasságkötésről: *Summae de poenitentia et matrimonio* címmel. Szerzője Raimundus de Pennaforte. Terjedelme 24 oldal.

A kolligátum — amely az esztergomi iskolában 1419—1423 között keletkezett tananyag-füzeteket is tartalmazza — a 15. század közepén került a bécsi „skót szerzetesek” kolostorának könyvtárába, már egybekötve. Korábbi tulajdonosa a felvidéki Szepesbéláról származó Bélai Jakab volt, ahogy a kötet első oldalán olvasható: „Liber Jacobi de wela quem contulit monasterio scotorum Wienne”.

A kódex őrzési helye: Schottenstift kéziratára, Bécs. Jelzete: 305. sz. Leírása: Albertus Hübl idézett katalógusában 225. sz. Ismertette MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 506—510.

3. Tankönyv a miséről. Pécs 1431.

Szövegének szerzője Bernardus de Parentis francia domonkosrendi szerzetes, címe: *De sollemnitatibus Missarum*. A tankönyvet Weresmarthy Ipoly, a pécsi iskola „studense és deklinistája” írta le 1431-ben. Kolofonja: „Expliciunt dicta sanctorum patrum de sollemnitatibus missarum per manus Ipolit de Weresmarth studentis ac declinistae Quinqueecclesiensis, nati Ambrosii de Senthgurg. Et finali determinatione sunt determinata feria sexta ante dominicam sequentem post Octavam Paschae, videlicet Misericordia Domini in schola praedictae civitatis. De quorum dictorum utilitatibus auctor fuit affectus incipiendo sed magis est gaudens finiendo. Anno Domini M CCCC XXX primo.”

Weresmarthy Ipoly a pécsi iskola egyik nagydiákja volt, aki az iskola magasabb tagozatán tanulta e tananyagot, ugyanakkor mint „declinista” az alsóbb iskolai szinten a kisdíákokat oktatta a latin nyelvtan elemeire.

Az e tankönyvet is magába foglaló kolligátum kutatója, Petrovich Ede szerint¹ Bernardus de Parentis itt olvasható szövege lényegében azonos a másutt található kéziratoss és nyomtatott példányokkal, egy jelentős kivétellel. Csak a pécsi kéziratban található ez a megjegyzés: „Quapropter hoc opusculum ad petitionem pauperum sacerdotum et filiorum meorum scolarium ex dictis magistrorum et doctorum, videlicet Vilhelmi et Innocenti, Durandi et Henrici de Hassia collegi.”

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3979. sz. Leírása, feldolgozása: PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 672—676.

4. Tankönyv a tízparancsolatról. Pécs 1432.

Ugyanannak a pécsi kódexnek a második tagja a tízparancsolatról szól: *De decalogo*, anyagát Henricus de Frimaria művéből szerkesztették meg. Leírója ugyancsak Weresmarthy Ipoly: „Explicit tabula praeceptorum per divinam prudentiam in monte Sinay Moysi tradita omnibus fidelibus devote servare et venerari, feria tertia post Epiphaniam immediate sequenti per manus Ipoliti de Weresmarth declinistae in schola Quinqueecclesiensi anno a Nativitate Domini Millesimo Quadringentesimo Tricesimo 2° ante Vesperam sollemnitatis hora quasi tertia a prima”.

Ugyancsak Petrovich Ede mutatta ki, hogy csakis a pécsi szöveg-változatban szerepelnek jobbágyokra vonatkozó megjegyzések, mégpedig a speciális magyar kifejezéssel.² A hetedik parancsolattal kapcsolatban: „Peccavi etiam contra septimum praeceptum creatoris mei, quod percepit: Non furtum facies. Contra quod peccavi tripliciter. Primo . . . Secundo . . . Tertio omnibus subditis vel jobagionibus indebitas exactiones vel indebita servitia extorquendo. Quarto propter debita superiorum vel dominorum meorum subditus vel pauperes jobagiones damnificando.”

5. Tankönyv a gyónásról. Pécs 1432—1437 között

A pécsi kódex negyedik része Johannes de Erfordia *De confessionibus audientis* című művének anyagából van összeállítva, s benne magyar szavak is találhatóak. Tananyagként való tanítása a pécsi iskolában feltételezhető.

Végül ugyancsak e kolligátumban kapott helyet Guillelmus de Lavicea művének — *Dieta salutis* — változata. Sem a gyónásról szóló füzet végén, sem itt nincs záradék, amely leíróra vagy leírási helyre utalna. A kódex monográfusa Petrovich Ede szerint azonban „a 3. és 4. tanulmányban jelentkező iniciaiséknak az első két tanulmány iniciaiséival szinte azonos stilizálása alapján az egész kódexet Veresmarthy munkájának és így pécsi eredetűnek tartjuk”.³

¹ PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 673.

² Uo. 673.

³ Uo. 672.

6. Egészségügyi tankönyv. Nagyvárad 1444.

Leírta Gordovai János a nagyváradi iskolában, amikor Szegedi László volt az iskola rektora. Anyaga — *Epistola Solitarii ad reges* címmel — hexameteres sorokban megfogalmazott egészségügyi szabálygyűjtemény. A másolás 1444. május 9-én fejeződött be e kolofonnal: „Explicit iste liber per manus Johannis de Gordowa sub anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto, in scola Varadiensi sub disciplina venerabilis magistri Ladislai de Segedino etc. Item finivi sabbato die ante dominicam, qua cantatur post resurrectionem videlicet: Cantate Domino canticum novum alleluya”.

Órzási helye: Ferencrendi kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Leírta Fejérfalvay László: *A németújvári szentferencrendi zárdá könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1883. 110—111.

7. Tankönyv a tízparancsolatról. Esztergom 1463.

Egy ismeretlen diák az esztergomi iskolában 1463-ban fejezte be leírását: „Explicuit decem precepta domini in scola Strigoniensi M-o Quaturcentesimo (így) sexagesimo tercio”. A lecke főszövege versben fejt ki a tízparancsolatról szóló legfőbb mondanivalót, hexameteres sorokban, „Qui non transcendit madata dei bene tendit” kezdettel. Ezt részletes prózai kommentár kíséri, a szokásos módon ez a tananyag — a diák által előzetesen elkészített, leírt — törzsszövegét alkotja. Számos „óra alatti” szinonima-bejegyzés, köztük számos magyar kifejezés jelzi az iskolai aktív feldolgozást.

E tízparancsolat-tananyag egy négy részből álló kolligátum része.

A tízparancsolat-anyag előtti füzetben imádságok, prédikációk mellett *komputusz-számítási szövegek* találhatók. Az egyik lecke többek között egy Mária-himnusz felhasználásával az év heteinek ciklikus elrendezését mutatja be, azután a változó ünnepek megtalálásának módját, a vasárnapok olvasmányainak táblázatát „per modum Strigoniensem”, továbbá a Nap és Hold járásáról szóló adalékokat tartalmaz. Az egyik imádság melletti megjegyzés: „Scripta est autem hec oratio ad libellum istum per me, Nicolaum plebanum de ... M^o CCCC^o sexagesimo tercio”.

A tízparancsolat-tananyag utáni füzetbe különféle tanulmányokat írtak. A két legjelentősebb tanulmány egyike *a miséről*, a másik pedig *a hét szentségről* szól. A záradékban szerepel e rész lejegyzése befejezésének időpontja: 1476. március 31.

A kötet negyedik, legterjedelmesebb részét *beszédminták* foglalják el. Részint az egyes ünnepekhez kapcsolódnak ezek, részint az egyes vasárnapokra rendelt szentírási szakaszok prédikációkban való kifejtését tartalmazzák, részint pedig egyes szentekről szólnak, néhány szent legendás élettörténetét bővebben előadva.

A beszédkészítés módszerének számtalan variációját tanulmányozhatta a könyvből a korabeli diák. Tucatnyi példán szinte pontosan nyomon követhető a tárgyalás menete a szentírási szöveg felolvasásától a beszéd vázlatpontjainak (az ún. kulcs-distinkcióknak) megfogalmazásán keresztül a beszéd részletes kidolgozásáig.

Az eredetileg négy különálló részt azután nem sokkal 1476 után egybekötötték és iskolai mintapéldányként használták. De nemcsak a növendékek másolták ki belőle maguknak a szükséges szövegeket, hanem maguk a tanárok is

egyre bővíthették újabb prédikációk, legendák beírásával, s más hosszabb-rövidebb bejegyzésekkel.

Így került a 16. század elején a már egybekötött, egy kódexszé formált kötet utolsó lapjára egy, az esztergomi székesegyház védőszentjéhez, *Szent Adalberthez írt több szakaszos latin ének* öt vonalra írt kottájával együtt. Ez a Szent Adalbert-ének azt jelzi, hogy a kötetet a 16. században is folyamatosan használták az esztergomi iskolában.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Clmae 410. sz. Leírása: *Codices latini medii aevi*. Recensuit Emma BARTONIK. Bp. 1940. 370—376.

8. *Komputusz-tankönyv. Sárospatak 1489.*

A Szalkai-kódex elnevezésű tankönyv-kolligátum első része (1. r—27. v). Tartalmazza a „Computus novellus” című művet, benne a „Mille quadragenos ab anno deme salutis” kezdetű oktatóverset, kommentárokkal, glosszákkal. E rész kolofonja: „Pro cuius complectione sit deus benedictus per saecula. Amen. 1489. Computus novellus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens feliciter explicit”. Tartalmaz még részletesen kifejtett *csillagászati szabályokat*, a kalendáriumot, elején a *csízióval*; különféle naptárszámítási adatok táblázatát az 1486—1505 közötti időszakra.

E tananyagrészen egy pseudo-arisztotelészi tananyagszöveg is olvasható „Incipit epistola Arestotelis ad Alexandrum de regimine hominis circa bibendum et comestionem” címmel, az evés-ivás *egészségügyi* vonatkozásairól. Végül a négy évszak, valamint az ember négy temperamentumának tárgyalása zárja — kapcsolatba hozva a csillagászattal, a bolygókkal — e tananyagegyüttest.

A Szalkai-kódex e füzetének idézett kolofonja nem említi, hogy a sárospataki iskolában készült; a kolligátum többi tantárgyának záradéka azonban ezt pontosan jelzi. A csillagászati füzet szövegét ugyanaz a kéz írta le, mint a többit, tehát kétségtelen, hogy ez is Sárospatakon volt használatban.

A kódex őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss II. 395. Leírta és feldolgozta: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

9. *Zenei tankönyv. Sárospatak 1490.*

A Szalkai-kódex második része (30. r—63. v). A „musica plana” elméletének és gyakorlatának kifejtése, sok kottapéldával, táblázatokkal, a „manus Guidonis” rajzával. Kolofonja: „Et sic est finis per Ladislaum de Zalka, quia exemplar non habuit ultra. In Pathak sub Johannis baccalaurei practica. 1490.”

A füzet teljes anyagát közreadta BARTHA Dénes: *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostori iskolai diák korából*. Bp. 1934.

10. *Családjogi tankönyv. Sárospatak 1490.*

Johannes Andreae neves jogtudós könyve „de arboribus” vagyis a különféle családi kapcsolatok jogi vonatkozásairól, több szemléltető ábrával. A Szalkai-kódex harmadik tagja (65. r.—79. r). Kolofonja: „Finit tractatus magistri Johannis Andreae super arboribus consaguinitatis, affinitatis, necnon cognationis spiritualis per me Laslonem de Zalka in Pathak, rectore Johanne Bacca-

laureo de Kyswarda protunc existente prima post Johannis ante portam, anno salutis 1490.”

11. *Theodolus eklogája. Sárospatak 1490.*

A mitológiai és bibliai történeteket párhuzamba állító „Theodolus eklogája” — latin klasszikus irodalmi alkotásként tárgyalt — leoninusokban írt költemény, prózai magyarázatokkal, a Szalkai-kódex terjedelmes füzeté (80. r—129. v), számos magyar glosszával. Kolofonja: „Finis per me Ladislaum de Zalka anno Domini 1490 feria quinta post festum Epiphaniae”.

12. „*Carmen paraeneticum*”. Sárospatak 1490.

A Szalkai-kódex ötödik tananyagrésze (130. r—167. r). A „Cartula nostra mandat tibi dilecte salutes” kezdetű, leoninusokban írt s részletes kommentárokkal kísért — irodalmi alkotásként kezelt — moralizáló tanköltemény teljes címe: „Carmen paraeneticum ad Rainaldum”. Szerzőjének többek között Clairvauxi Szent Bernátot tartották. Kolofonja: „Finis est impositus huic libello in Saruspatak per me Ladislaum de Mathezalca, in festo exaltationis sanctae crucis hora quasi nona post prandium in crepusculo noctis anno domini millesimo 4mo octoagesimo nono, pro cuius termino sanctae trinitati immensas immortalesque gratias agere curabo.”

13. *Diktámen-tankönyv. Sárospatak 1490.*

A Szalkai-kódex záró tananyagrésze (168. r—258. v), amely Tibinus cseh szerzőnek az írásművek készítésére alkalmazott retorikáját tartalmazza. Kolofonja: „Per me L de Z in festivitatibus Nerei et Achillei Martyris sub Johanne Baccalaureo de Kyswarda protunc rectore scolae Pathak existente anno currente, anno domini 1490.”

14. *Etikai szöveggyűjtemény. Esztergom 15. század*

Az 1390-es évektől a középkor végéig fennállt az esztergomi *Collegium Christi*, amelynek könyvtárából több tankönyv megmaradt. Ezeket a kollégium növendékei, illetőleg a káptalani iskola nagydiákjai használták. Ezek között van Thomas de Hibernia népszerű középkori műve, a „*Manipulus florum*”. A 381 oldalas kötet ábécérendbe szedett témacímek szerint rövid morális tartalmú idézeteket, szentenciákat, szövegrészleteket tartalmaz különféle jeles szerzőktől. Az első lapon 15. századi bejegyzés — „Collegij christi” — jelzi, hogy a kódex tulajdonosa az esztergomi Collegium Christi volt.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 1611. sz. Leírása: CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott tankönyvek*. Bp. 1984. 15. sz.

15. *Tankönyv a szentségekről. Esztergom 15. század*

A 12. századi Petrus Lombardus „*Liber sententiarum libri quatuor*” című műve az egyetemeken és a káptalani, kolostori iskolák magasabb tagozatainak teológiai oktatás alapvető könyve volt, egészen a középkor végéig. E mű negyedik könyvének Nicolaus de Dinkelsbühl (Dinckelspüel) által kommentált változata („*Commentarius in librum quartum sententiarum*”) is a kollégium

birtokában volt, ezt jelzi a bejegyzés: „*Collegij christi Strigoniensis liber*”. Tartalma: a hét szentségről szóló tananyag.

[] Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 3992. Leírása: Csapodi i. m. 6. sz.

16. Jogi tankönyv. Esztergom 15. század

Ugyancsak a kollégiumi könyvtár állományába tartozott a „*Commentarius in libros quinque decretalium*” című kánonjogi tankönyv. Az 53. r oldalon glossza: „*zegen teologosok*”. Bejegyzés a tulajdonosról: „*Collegij christi Strigoniensis*”.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 5051. sz. Leírása: CSAPODI i. m. 24. sz.

Tankönyvek — magyar részletekkel vagy kiegészítésekkel

Magyar nyelvű *részleteket* tartalmazó középkori tankönyvek voltak a nyelvtörténeti szakirodalomban „szójegyzékek”-nek nevezett gyűjtemények. Az oktató ugyanis a kezdő tanulók számára naponta megfelelő mennyiségű latin—magyar (illetőleg latin—anyanyelvi) szópárt diktált le, hogy azokat megtanulják, s ezáltal megfelelő latin szókincsre tegyenek szert. Az ilyen, nem abécérendbe, hanem *témák szerint elrendezett latin—magyar szópárgyűjtemény* elengedhetetlen volt főként a városi-plébániai iskolákban, ahol a tanulók nem zárt latin nyelvű közösségekben éltek, mint a kolostori és káptalani iskolák növendékei, hanem szinte kizárólag anyanyelvet használó környezetben.

Mindegyik tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény természetesen csakis magyarországi iskolában volt használható, magyar anyanyelvű tanulók körében.

Sajátos tananyagkiegészítést eredményezett a középkori iskolai oktatás *szómagyarázó módszere* (amely jól ismert a szakirodalomból⁴). Ennek lényege: a tanulók és a tanár előtt ott volt a tankönyv vagy a szakkönyv latin szövege, s a tanár sorról sorra, bekezdésről bekezdésre haladva tárgyalta azt. Az egyes szavakhoz szükség szerint külön magyarázatokat is kapcsolt: egyszerűbb esetekben egy-egy szinonimát latinul, vagy a szó népnyelvi változatát; máskor kiegészítést, aktualizálást, vagy bővebb, mondatnyi vagy több mondatnyi megjegyzést fűzött egy-egy fontosabb vagy nehezebben érthető kifejezéshez. A tanulók ezeket saját példányukba bejegyezték. Előzőleg már eleve úgy írták le füzetükbe a mintapéldányról a tananyag törzsszövegét, hogy ezeket beírhasák: tág sorközökkel, széles margókkal.

Amelyik középkori tankönyvben a szómagyarázó módszer alkalmazása során magyar szavakat jegyeztek a törzsszöveg egyes latin kifejezéseihez, vagy *magyar vonatkozású* latin nyelvű kiegészítést-alkalmazást-aktualizálást fűztek a tananyag törzsszövegének egyes kifejezéseihez, azt a diákjegyzetet minden bizonnyal magyarországi iskolában használták. Az ugyanis igen valószínű, hogy a legtöbb esetben a *tanár* magyarázatait őrizték meg azok a glosszák, amelyeket a tanuló írt be a jegyzetébe. A tanár által ily módon eszközölt magyar nyelvű tankönyvszöveg-kiegészítés a tankönyv hazai iskolai használatát bizonyítja.

⁴ Újabb részletes összefoglalása: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 211—266.

Sajátos módszere volt a középkori iskolában a kész — tehát ugyancsak tananyagának, mintának szánt — *prédikációszövegek elemzésének*, tanulmányozásának. A beszéd gondolatmenetének kulcsfogalmait, tematikus egységeit reprezentáló kulcsszavait (az ún. kulcs-distinkciókat) kikeresve és írásban kivevve megkapták a beszéd szerkezeti vázát. Ez a sajátos „tananyagkiegészítés” egyrészt saját beszédek készítésének szolgált mintául, másrészt a memorizálást is elősegítette. Magyar nyelvű kulcsdistinkciók természetesen magyarországi iskolában kerülhettek az elemzett prédikációszövegek mellé.

1. *Bibliai történelem-tankönyv. 1224—1235 között*

A párizsi Petrus Comestor népszerű tankönyve, a *Historia Scholastica* a biblia történeti anyagát foglalta össze egységes történeti folyamatba, elbeszélő formában, bizonyos görög—római vonatkozások felhasználásával, az iskolai feldolgozás céljával. Az ugyancsak párizsi Petrus Pictaviensis egészítette ki a könyvet az Apostolok Cselekedetei történeti eseményeinek beiktatásával a 13. század elején.

Egy — ma Oxfordban levő — kódex ezt a bővített *Historia Scholasticát* tartalmazza, számos latin nyelvű magyar tárgyú bejegyzéssel, valamint magyar glosszákkal ellátva.

Mezey László állapította meg az egyik tanári kiegészítő megjegyzés alapján („Hoc item aliter esse in Hungaria possit . . .”), hogy e magyarázat akkor hangozhatott el, amikor Magyarországon apa és fia együtt uralkodott. Ez II. Endre és fia, IV. Béla ifjabb királysága idején lehetett, tehát 1224—1235 között.⁵ E tanári magyarázó megjegyzésnek természetesen csakis magyarországi iskolában volt létjogosultsága.

De a tanár számos más magyar vonatkozásokat is megemlített, amelyek ismeretét nyilvánvalóan tanítványainál is feltételezte. Például bizonyos Magyarországon divó építkezési módról beszélt („sicut id quod fit in hungaria”), másutt a magyar nadrág került szóba („sicut braccas solent homines per hungariam”), megemlékezett Szent Istvánról, a magyarok dicsőséges királyáról, hitvallóról és apostolról. Szólt arról is, hogy „Magyarországon bőven vannak hévizek, így Budán is” („utpote Bude”), s arról is, hogy a magyar népnelvben az egyik növény neve: szamártövis („herba quaedam quod iuxta uulgare hungaricum spina asinina”).

Mezey László a kötet tanári kiegészítései között tizenegy magyar szót is talált. Az egyik például a törzsszöveg „jácintból való kapsok” kifejezéséhez fűzött magyarázó mondatban található: „Id est quibusdam spericis retinaculis quibus ora uestium constringi solent, quod in hungarico dicitur gumb”. Vagyis „bizonyos gömb alakú kis kapsokkal, mikkel a ruhák szegélyét szokás összefogni s amit a magyarban gumbnak (= gombnak) mondanak”.

A kétségtelenül magyarországi iskolában használt történelemkönyvről hírt adó Mezey László úgy véli, hogy anyagát valószínűleg az esztergomi iskolában oktatták.⁶

Órzási helye: Bodleian Library, Lyell-gyűjtemény, Oxford. Jelzete: 70. sz. Leírta Albinia de la MARE: *Catalogue of the Collection of Medieval Manuscripts bequeathed to the Bodleian Library*. Oxford by James P. R. Lyell. Oxford 1971. 70. sz. Ismertette MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 372—376.

⁵ MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 374.

⁶ Uo. 376.

2. Prédikációk és oklevelek mintakönyve. 1310—1320 között

Egy — nagyjából a 14. század elején készült — kódexben három szentbeszéddel kapcsolatban kulcs-distinkciókat jegyzett fel az ismeretlen elemző, először latinul, majd ugyanezt magyarra fordította. (A magyar nyelvtörténeti szakirodalom ezeket „Gyulafehérvári Sorok”-nak nevezi.)

A kódexnek ez a 14. század eleji része szentbeszédeket, elmélkedéseket és egy tanulmányi célú, 14 darabból álló oklevél-gyűjteményt tartalmaz. Ebben többek között levél található a kalocsai érsekhez, egy győri kanonokhoz, oklevél a veszprémi püspöktől, engedély a királyné kancellárjától (azaz a veszprémi püspöktől), irat a veszprémi káptalan ügyeire vonatkozóan; vannak itt veszprémi egyházmegyei ferences vonatkozású iratok is. A törzsanyag és a kulcsdistinkciók leírója nincs megnevezve; lehetséges, hogy a kódex a veszprémi káptalani iskola mintakönyve volt.

Órzesi helye: Batthyanaeum Könyvtára, Gyulafehérvár (Alba Iulia). Jelzete: E5 VI. 8. A kódex tartalmát említette HORVÁTH Cyrill: Régi Magyar Költők Tára I. Bp. 1921. 49—58.

3. Boethius: *De consolatione philosophiae*. 1374.

Boethius ismert műve Európa-szerte kedvelt — latin klasszikus irodalmi alkotásként tárgyalt — tananyagnak számított a középkorban. E kódexének másolója megjegyezte: „Anno Domini M^o CCC^o LXXIII° hic incipit boecius de consolacione” vagyis 1374-ben kezdte a Boethius-könyv lemásolását. A szöveg aktív iskolai megtárgyalását sok szómagyarázat, sorközi és marginális glossza jelzi.

Az egyik szó magyarázatának lejegyzése során a 19. r oldalon a tanár a törzsszöveg „euri” szavának magyarázatát így adta meg: „eurus wlgari hungarorum dicitur Rauaz atkozta seel et dicitur ab ewropa regione”. A tanár tehát az esőt hozó délkeleti szél „eurus” nevét nemcsak az „Europa” földrésznévből származtatta, hanem pontosabb értelmezést akart adni: a magyar nyelvben ez az „eurus” a „ravasz átkozta szél”, a rókákra keserves sorsot hozó északi hideg, csapadékos zimankó. Csakis magyarországi iskolában kerülhetett lejegyzésre ez az árulkodó, ízes magyar szófejtés.

Talán e kódex többi anyagát is ugyanabban a magyarországi iskolában tanulmányozták, mint az első részt. Ezek között szerepel egy, a középkorban ugyancsak Boethiusnak tulajdonított népszerű iskolai mű, a *De disciplina scholarium* című kötet; egy széles körben ismert középkori szerző, *Alanus ab Insulis* két iskolás traktátusa (*De planctu naturae*, *Anticlaudianus*), valamint az ókori Senecának tulajdonított több rövid, moralizáló tartalmú írás.

A kódex másik szövegcsoportja egy általános középkori iskolai gyakorlatra mutat rá: egyes szerzők nagyobb műveit nem vették teljes egészében végig az iskolai tárgyalás során, hanem inkább több mű egy-egy kiragadott részletével foglalkoztak részletesebben. Így kódexünkben részleteket találunk a következő Cicero-művekből: *Liber officiorum*, *Questiones Tusculanae*, *Timaeus*, *De senectute*, *De amicitia*. És még két ókori szerzőtől is olvasható „excerptum” azaz részlet: az egyik *Macrobius* (*Commentaria in Ciceronis somnium Scipionis*), a másik *Valerius Maximus* (*Dictorum factorumque libri*) művéből.

S itt sem hiányzott a prédikáció-tanulmányozás, mégpedig *Jordanus Quedlinburgiensis* beszédmintái alapján.

1419-ben a kódex már az ausztriai Melk apátságának birtokában volt.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3150. sz. Leírta: JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex*. Magyar Nyelv 1927. 33–34.

4. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. 1380—1410 között*

A *Besztercei szójegyzéknek* nevezett tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény 1310 latin—magyar szópárját 1380—1410 között másolta le magának Szlavóniai György, valamelyik erdélyi város iskolarektora.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. Jelzete: K 31. Kiadta FINÁLY Henrik: *A Besztercei Szószedet*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, Bp. 1892. XVI/1.

5. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. 1400—1410 között*

Az ún. *Schlägli szójegyzék* 2140 latin—magyar szópárt tartalmaz, leíróját nem ismerjük.

Őrzési helye: Premontrei rendház könyvtára, Schlägl. Jelzete: Cpl (817) 156 A. Kiadta SZAMOTA István: *A Schlägli Magyar Szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Bp. 1894.

6. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. Sopron 1430—1440.*

217 latin—magyar szó található az ún. „Soproni szójegyzék”-ben, amelyet valószínűleg olyan soproni iskolarektor írt le, aki később a városi tanácsban is tevékenykedett.

Őrzési helye: Városi Levéltár, Sopron. Kiadta HÁZI Jenő: *A soproni magyar—latin szójegyzék*. Magyar Nyelv 1924. 149—168.

Tankönyvek — más magyar vonatkozásokkal

Számos tankönyvben nem szerepel az iskola megnevezése, magyar nyelvű glosszázás sem utal hazai iskolás környezetre. Viszont több esetben más jellegű magyar bejegyzések vagy latin nyelvű szövegrészek alapján feltételezhetjük, hogy a tankönyv magyar iskolában keletkezett vagy itt használták.

1. *Tananyag-kolligátum. 12. század*

A Pedagógiai Lexikon „Esztergomi diákjegyzet” szócikkében ismertetett 12. századi kéziratban többféle tananyag-részletet másolt egymás mellé ismeretlen leírója. A *grammatikai anyag* latin szótani és mondattani ismereteket tartalmaz, Priscianus és más szerzők nyomán. E részben *prozódiai gyakorlatokat* is találunk. A törzsanyag a *retorikával* foglalkozó fejezet, ókori szerző, Cicero kortársa, Quintus Cornificius műve, a „Rhetorica ad Herennium” részletei. Az Esztergomban őrzött diákjegyzet *diktámen-fejezete* röviden ismerteti a levélírás, a fogalmazás szabályait. Végül szemelvények találhatóak a *komputusz* széles körű ismeretköréből: csillagászati számítások, a csillagok állásának különféle helyzeteivel kapcsolatosan, szoros összefüggésben a húsvét és más ünnepek napjainak meg-

állapításával. A komputusz-rész nagyobbik részét a jegyzet verses formában tartalmazza.

Az iskolás szöveget tartalmazó utolsó kódexlapra jegyezték később — feltevések szerint a 13. században — az ún. Esztergomi Krónikát, amely nyolc árpádházi király temetkezési helyét örökítette meg. Tehát e diákjegyzetet magyarországi iskolában használhatták, ennek legvalószínűbb helye a királyi székhely: Esztergom.

A diákjegyzet, illetőleg az egész kódex leírásának, valamint az ún. Esztergomi Krónika bejegyzésének idejéről a következők a vélemények: Knauz Nándor szerint a kódexet a 11. század második felében, a krónikát 1141 előtt írták; Zoltvány Irén a 11. század végére teszi a kódex keletkezését; Mátyás Flórián a krónikát mint a 12. századból származót tette közzé forráskiadványában: Jakubovich Emil a kódexet 11. század végének, a krónikát viszont hamisításnak tartja; az 1958-i esztergomi kódexkiállítás (rend. Mucsi András) katalógusa 11. századnak említi a kódexet és 13. századnak a krónikát. Mezey László szóbeli közlése 1960-ban: a krónika nem hamisítvány, hanem 12. századbéli; Gerics József szerint a krónika valószínűleg II. Béla uralkodása idején — 1131 — 1141 — keletkezett. Csóka J. Lajos a kódexet 12. századnak állítja, a krónika szerinte 19. századi tollpróba.⁷

Ha az ún. Esztergomi Krónika 19. századi hamisítvány- vagy tollpróba-volta kétségtelenül bebizonyosodik, akkor az esztergomi diákjegyzetben nincs konkrét bizonyíték magyarországi használatára (ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy hazai iskolában készítették és használták).

A 19. század vége előtt Cicero művének tartották a *Rhetorica ad Herennium*-ot; a 19. század végétől a szakemberek úgy látták, hogy szerzője nem Cicero, hanem Cornificius. Adamik Tamás újabb kutatásai szerint a szerző: Cicero.

A kódex őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss III. 184. Ismertette MÉSZÁROS István: *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből*. Magyar Könyvszemle 1961. 371 — 398.; közreadta uő.: *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*. Bp. 1973.

2. Teológiai tankönyv-kolligátum. 1291 előtt

A kódexben egyrészt filozófiai-teológiai jellegű tanulmányok, tananyagrészek találhatók, többek között a neves középkori szerző, Honorius Augustodunensis *De imagine mundi* című tanulmánya, egy Szent Ágoston neve alatt szereplő „Enchiridion”, egy „Summa theologica”-traktátus a szerző megjelölése nélkül, valamint Arisztotelész-szöveg kommentárokkal. De szerepel itt egy — a szótagokról szóló — Priscianus-fejezet is.

Ezek mellett a kódex számos *prédikációs* szöveget tartalmaz, közülük kettő Szent Lászlóról szól. Ismerjük Várad nagy Szent László-kultuszát, a szent király a székesegyházban volt eltemetve. Az egyik beszéd erre többször hivatkozik is, részletesen idézi a Szent László-legendát, maga a beszéd — vázlat-

⁷ KNAUZ Nándor: *Az esztergomi rövid krónika*. Századok 1875. 623, 624., ZOLTVÁNY Irén: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Bp. I. 1902. 438., M. FLORIANUS: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. Bp. 1885. IV. 88., JAKUBOVICH Emil: *P. mester*. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 184., *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódexminiatúra-kiállítás katalógusa*. Esztergom 1958. 9., GERICS József: *Legrégibb Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 103 — 104. (Lektorálta KUMOROVITZ Lajos, MEZEY László), CSÓKA J. Lajos: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MS III. 184. kódexe*. Századok 1982. 969 — 985.

jellegét ez is jelzi — így fejeződik be: „cetera respiciantur in legenda Sancti Ladislai”, ami így is értelmezhető: a kidolgozáshoz a többi anyag megtalálható a Szent László-legendá szövegében.

A kódex üresen maradt lapjaira 1291—1296 között bejegyezték a váradi egyházmegye egyes területeinek a püspök számára járó gabonadézmáit. A kódex ebben az időben nyilván Nagyváradon volt, s törzsszövege már elkészült. Tehát 1291 előtt írták le a tananyagot, minden valószínűség szerint a nagyváradai iskolában.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 1062. sz. Ismertette JAKUBOVICH Emil: *Új magyar nyelvemlékek*. Magyar Nyelv 1924. 83—86.

3. Diktámen-tankönyv. 1418—1422 között

A nyelvtörténeti szakirodalom *Rotenburgi János* kódexének nevezi azt a tankönyvet, amelynek egyik üres oldalán (62. v) 1420 körül írt magyar, német és latin bejegyzések találhatók.

A kódex anyaga főként a *latin stílisztika* és az „ars dictandi” összefonódó témát fejtegeti, a végén pedig *oklevél-gyűjtemény* található iskolai tanulmányozás céljaira. Ezt Rotenburgi János budai vonatkozású levelekkel egészítette ki.

A 62. v oldalon egy leckére való *szópár-sorozat* és *mondatgyakorló szöveg* olvasható, Rotenburgi János kezeírásában. A leíró — a feljegyzésben szereplő német kifejezésekből, valamint a budai vonatkozásokból következőleg — valószínűleg a budai Boldogasszony-iskola nagydiákja vagyis „studens”-e volt, annak magasabb tagozatán tanult ebben az időben. Valami ok miatt — talán nem volt kéznél más papír — a felső tagozaton használt tankönyvének üres lapjára írta le kisdíákjainak ezt a leckét, a közös feldolgozás céljaira.

Magyar és német anyanyelvű növendékei számára tehát a latin kifejezések voltak az újak, s ezek megtanulása során ezekből az új szavakból — amelyek itt a családi kapcsolatok, férfi-nő viszony, enni-innivalók, ruházat, fegyverek témaköreiből valók — mindjárt kérdés-feleleteket, illetőleg rövid mondatokat rögtönöztek. De egy latin fordítás nélkül maradt kérdés is becsúszott a gyakorló mondatok közé: „*Melyik az igaz út Budára?*” (Melic assigas wt budara). Talán valami történetből, versből, énekből való emlékfoszlány ez?

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3523. sz. A kódexet említi MOLNÁR József—SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. 65.

4. Liturgia-tankönyv. 1433.

A közelmúltban felfedezett *Laskói-kódex* magyarországi iskolában keletkezett, mert egy négysoros magyar nyelvű verset is lejegyzett benne a szöveg legnagyobb részének leírója: Laskói Demeter. A kódex monográfusa, Holl Béla szerint „a keletkezési hely nyomozásában elsősorban Pécsváradra gondolhatunk”, ennek bencés kolostori iskolájára.⁸

A kódex legkorábban, 1433-ban lejegyzett füzeté 14 oldalas részlet Adamus Teutonicus *Summula* című művéből. 143 hexameteres sorban és a hozzáfűzött prózai magyarázatokban az egyházi év ünnepeinek rendjét, a liturgikus szertartások szabályait tartalmazza. Holl Béla szerint ennek másolója is Laskói

⁸ HOLL Béla: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*. Magyar Könyvszemle 1984. 8.

Demeter volt, aki 1433-ban végezte be munkáját e kolofonnal: „Explicit iste liber parua sumpma per Dei gratiam omnipotentis est finis finito libro sit laus gloria Christo Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXX^{mo} Tercio”.

A kódex őrzési helye: Konventuális ferences kolostor könyvtára, Šibenik. Jelzete: Cod. 10. sz. Leírója, feldolgozója HOLL Béla: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses magyar nyelvemlék 1433-ból*. Magyar Könyvszemle 1984. 3–23.

5. Bibliái történelem-tankönyv. 1434.

A Laskói-kódex e 74 oldal terjedelmű füzeté a Historia Scholasticá-hoz hasonló, de annál rövidebb, tömörítettebb tananyagot tartalmazza, „*Ewangelica Columba. Historiae per Bibliam cum allegoriis*” címmel. Ezt is Laskói Demeter írta le, erre a záradék nem utal, csupán azt árulja el róla, hogy „studens” vagyis nagydiák volt: „Explicit Ewangelica Columba per manus cuiusdam studentis is Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXXIIII^{to}”.

6. Komputusz-tankönyv. 1434.

A Laskói-kódex 67–98. lapjai foglalják magukba a komputusz anyagát 134 verssorban és a hozzáfűzött magyarázatokban. A sorközi és a lapszéli glosszáokban többször felbukkan az 1434-es évszám. Kolofonja: „Explicit computus per manus Demetrii de Lasko in Anno Domini M^o IIII° XXXIIII°”.

A komputusz törzsszövegéhez *csizió* és kalendárium csatlakozik.

7. Szentek élete — legendák könyve. 1435.

Terjedelmes könyv — 148 kézirat-oldal — ez a Laskói-kódexen belül, benne 58 szent legendás életrajza olvasható. Sorrendjük az egyházi év rendjét követi. Nem szerepelnek a magyar szentek, viszont utolsóként egy Szent László-prédikáció olvasható. „Ez nem história, nem is rövid vázlat — írja Holl Béla —, hanem részleteiben is kidolgozott beszéd, amely nemcsak utal, hanem terjedelmesen idézi a krónikákból és a breviáriumából ismert Szent László-legendaszövegét. A négy oldalnyi beszéd 140 sor terjedelmű, ebből a fele kisebb stílusú változtatással szó szerint átvett idézet a Szent László-legendaregőbbi, rövidebb változatából.”⁹

Az életrajzgyűjtemény kolofonja: „Explicit legenda sanctorum per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M^o IIII° 3° quinto”.

8. „Carmen paraeneticum” — tanköltemény. 1435.

A prózai magyarázatokkal, valamint glosszákkal bőven ellátott 372 sorból álló tanköltemény a Laskói-kódex 88 oldalát foglalja el. Szerzőjének a középkorban leginkább Clairvauxi Szent Bernátot tartották. Kolofonja: „Explicit Bernardus per manus Demetri de Lasko cum suis utilitatibus et pertinentiis in Anno Domini Milesimo Quatuor centesimo Tricesimo quinto”.

⁹ Uo. 13–14.

9. Tankönyv a gyónásról és az utolsó ítéletről. 1435.

Verses tananyag — 117 sorban és magyarázatokban — a gyónásról „Summa (de) penitencia” címmel. Kolofonja: „Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlén in anno Domini Milesimo IIII^{mo} XXX quinto”.

Ezt a részt tehát *Zemléni Demeter* másolta, akárcsak az ez után következő, a Laskói-kódex zárórészét alkotó 114 verssorból álló, magyarázatokkal ellátott traktátust, „De iudicio ultimo” címmel. Az iskolai feldolgozást a bőséges glosszázás tanúsítja.

10. Természetismereti tankönyv. 15. század

Szerzője az angol Berthélémy de Glanville (Bartholomeus Anglicus), aki a környező világról szerezhető ismereteket foglalta össze népszerű tankönyvében „*De proprietatibus rerum*” címmel. Az egyes nagyobb témakörök címei: Az Istenről és lényegéről. A lélekről. Az emberi test minőségeiről és nedveiről. Az emberi élet korszakairól. A betegségekről. Az égről. Az időről. A levegőről. Az anyagokról és formáikról. A madarakról. A vizekről. A földről. Az országokról. A kövekről és ásványokról. A fákról és növényekről. Az állatokról. A záró fejezet alcímei: A színekről. A szagokról. Az ízekről. A hangokról. A számokról. A mértékekről. A súlyokról.

Egy ezt tartalmazó magyarországi kódexbe, a 175. r oldalon levő üres helyre a XV. században beírtak egy több sorból álló, magyar nyelvű babonás imaszöveget. Az egyik lapszélén: „Pannonia sive Hungaria”.

Órzási helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 3949. Leírta CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. 56. sz.; uő.: *Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben*. Magyar Könyvszemle 1976. 126—128.

11. Prédikációk mintakönyve. 1470 előtt

Két másolata is ránkmaradt a — Szilády Áron szerint — az 1450-es években összeállított prédikáció-mintakönyvnek: a budapesti és a németújvári példány. Az utóbbi az előbbinek a második, nagyobb részét tartalmazza; ezt 1470-ben fejezte be másolója. Se a szerző, se a másoló — állítja Szilády Áron¹⁰ — nem volt szerzetes.

A 123 beszédből álló kötet szerzője Jacobus de Voragine prédikációskönyve alapján fogalmazta meg — magyar vonatkozásokkal átszőtt — saját szentbeszédeit, mégpedig *Pécselt*. Ezt említi ugyanis az egyik beszédben: „*more ecclesiae nostrae Quinqueecclesiensis*”. Az iskolai feldolgozást a sok latin és magyar glossza jelzi, ez utóbbiak a baranyai nyelvjárást követik.

A kódex órzási helye: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Cod. Lat. Saec. XV. 98. sz.; Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Leírása és kiadása: *Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*. Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron. I—II. Bp. 1910.

12. A prédikálás tankönyve. 1473.

Öt tanulmányt tartalmaz a Nürnbergben 1473-ban kiadott tankönyv, főleg a prédikálás elméletével és gyakorlatával foglalkoznak: *Ars vitae contemplati-*

¹⁰ SZILÁDY Áron idézett szövegkiadása, bevezetés. VI. o.

vae. Modus meditando in generali. Ars memorativa. Ars praedicandi. Modus formandi arborem. (Ez utóbbi nem a családjogi „arbor”, hanem a prédikáció alá- és fölérendelt vázlatpontjainak ágas-bogas táblázata.)

A szövegek emlékezetbe vésése (ars memorativa) traktátusban egy oldalnyi latin—magyar szópár van a foglalkozások témakörében. A magyar szavak 1500 körüli kézírásos bejegyzések.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Inc. 1243. Ismertette BORSÁ Gedeon: *Egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék*. Magyar Nyelv 1954. 201—202.

13. Történelem-tankönyv. 1479.

Velencében nyomtatták 1479-ben a „Fasciculus temporum” című tankönyvet (a kolofonban így: „Chronica quae dicitur fasciculus temporum”). Anyaga: az ószövetségi zsidóság, illetőleg a velük kapcsolatos ókori birodalmak története, a görög-római történelem; Krisztus születésétől az újszövetségi történet, az egyház története, a főbb európai országok történelme; ezek közegében irodalom-, tudomány- és filozófiatörténet is. A könyv, amely kolligátum az előző prédikálás-tankönyvvel, lényegében a legfőbb események, tények kronológiáját adja.

A kötet végén félbemaradt magyar vonatkozású levélfogalmazvány (benne: „hic ungaria . . .”) a 15. század végéről.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Inc. 1243.

14. Elemi ismeretek tankönyve. 15. század vége

E nyomtatott tankönyv az elemi ismereteknek azt a latin nyelvű anyagát tartalmazza, amelyet az iskolarektornak (vagy a studens-tanítónak) meg kellett tanítania az iskolai tanulmányaikat kezdő kisgyerekeknek. Címe: „*Es tu scolaris?*”, teljesebben: „*Compendiosa materia pro iuvenum informatione satis magistraliter compilata*”.

A kis kötet hátsó borítólapjára valaki odajegyezte az „*Epitaphium Matthiae regis*” címen ismert két latin nyelvű költeményt, *Piso Jakab* korabeli erasmista költő műveit, amelyet azután sorközi szinonimákkal is ellátott. A két kortársi verset tehát az iskolában szabatosan, szakszerűen feldolgozták, bizonyára más költeményekkel együtt. A kötet birtokosa valószínűleg valamelyik hazai iskola magasabb tagozatán tanuló nagydiák volt, aki ugyanakkor az iskola kezdő szakaszán oktatóként tevékenykedett. Mint a magasabb szint „studens”-e írta be könyvébe és tanulmányozta társaival — az iskolarektor irányítása alatt — a Mátyást elsirató két verset.

Órzesi helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. Jelzete: Inc. 174 (4). Ismertette MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon*. Bp. 1981. 145—147.

15. Latin nyelvtan. 1507.

Pap János budai könyvkiadó 1507-ben jelentette meg a *Doctrinale*-kötetet. Alexander de Villa Dei e tankönyve négy részből áll: I. szótan, II. mondat, III. verstan, IV. stilisztika. Ránkmaradt példányában magyar nyelvű szóbejegyzések, végén rövid latin—magyar szópárjegyzék.

Pap János és a többi 16. század elejei budai könyvkiadó nyilvánvalóan a hazai iskolásokat kívánta tankönyvekkel ellátni. E latin nyelvtanát (binnen verstan és stilisztika) is minden bizonnyal hazai, talán elsősorban a budai iskolában használták.

Őrzési helye: Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Xerox-másolata az OSZK-ban, jelzete: App. H 3114.

16. *Elemi latin nyelvtan. 1509.*

Keym Orbán budai könyvkiadó 1509-ben egy Donatus-kötetet adott ki „Dyalogus Donati grammatici fundatissimi iuvenibus scolaribus perutilissimus” címmel.

Pap János 1507-i Doctrináléja és Keym Orbán 1509-i Donatusa egy német-újvári kolligátumban maradt ránk. Ennek többi tagja: egy *Cato* és egy *gyakorló-Donatus* („Adalbertus que pars” kezdettel), ezek 1509 körüli nürnbergi kiadványok (mindkettőt budai könyvkiadók is megjelentették); valamint 1502–1528 között Nürnbergben megjelent két latin nyelvtani segédkönyv: egy cím nélküli *nyelvtani szabálygyűjtemény* (kezdőmondata: „Prima regula grammaticalis est”), és egy — részben kérdésekben-feleletekben írt — gyakorlókönyvecske „*Ordo bonus, regimina et constructiones*” címmel, a végén kézírásos hosszú nyelvtani jegyzetekkel.

A kolligátum őrzési helye: Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Jelzete: 3/153. Xerox-másolata az OSZK-ban, jelzete: App. H 3114.

17. *Janus Pannonius-versek. 1512.*

Adrian Wohlphard gyulafehérvári kanonok, majd kolozsvári plébános bécsi egyetemista korában, 1512-ben sajtó alá rendezte és verses ajánlásával nyomtatásban megjelentette *Janus Pannonius dicsőítő ódáját Guarino-hoz*, valamint a „*De arbore foecunda*” című elégiáját, az iskolai tanulmányozás céljaira. Az OSZK-ban őrzött példányban mindkét költemény sorai között s a lapszéleken is sok a tanulói bejegyzés, jelezve az iskolai feldolgozást. Ugyanezt tanúsítja az iskolás szövegelemzés legárulkodóbb jele: egy-egy sor összetartozó szavainak — legtöbbször a jelzőnek és a jelzett szónak — aláhúzása. (De iskolai diákfoglalkozásra utal az elégia egyik sorkezdő Q-betűjének befirkalása is.)

Magyar szerző, magyar (pontosabban: magyarországi) sajtó alá rendező és kiadó, konkrét iskolai feldolgozás — mindezek alapján feltételezhetjük, hogy ezt a példányt — tehát Janus Pannonius költeményeit — magyarországi iskolában tanították-tanulták a Mohács előtti évtizedben.

Janus Pannonius e kötete az OSZK-ban egy kolligátum része, a korabeli igen szép reneszánsz mintás bőrkötés talán ugyanabban az iskolában használt további tankönyveket fogott egybe. Egyrészt *Claudianus* hosszú, az ókori Róma életének epizódjait feldolgozó hexameteres elbeszélő költeményének „*Opera Claudiani*” című 1510-es bécsi Vietor-Singenius kiadása került a Guarino-panegyris mellé; másrészt egy 1511-es évszámú, velencei nyomdából származó humanista verstan. Szerzője: *Johannes Sulpitius Vetulanus*. Címe teljes tartalmát tükrözi: „*Jo. Sulpitii Vetulani de versuum scansione. De syllabarum quantitate. De heroici carminis decoro et vitiis. De pedibus et diversis generibus carminum praecepta.*” A három könyv anyaga látható módon

szorosan összefügg egymással: mint poétikai tananyag-együttes foglalt helyet az oktatásban.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: RMK III. 177.

18. *Levélminta-gyűjtemény. 1515.*

Az „*Exempla epistolarum Johannis Pannonii et aliorum. 1515.*” című kéziratos füzet levélminta-gyűjtemény. A levélírás műfajtana és stílusztikája fontos tananyagrészt volt ebben az időben az európai iskolákban, számos kéziratos, majd nyomtatott levélminta-gyűjtemény forgott közkezen az iskolarektorok körében. E 10 lapos füzet 19 oldala van teleírva levélszövegekkel. Ezek közül *Janus Pannonius* neve alatt hat levél szerepel, tizenkét levél írójaként viszont *Mátyás király* van feltüntetve, de nyilván ezek is Janus Pannonius tolla alól kerültek ki. A további hét levél közül kettőben van azonosításra lehetőséget adó utalás. Az egyiket 1505-ben írták „ex Kesegh”, tehát Kőszegről. Egy másik levél írója „Stephanus de Kayar”, a pápai iskola vezetője, aki így keltezte levélét: „Ex schola papensi. In vigilia sancti Laurentii 1508.”

Ennek az iskolai gyakorló-célra összeállított levélgyűjteménynek törzsanyagát valószínűleg a Janus- és a fiktív Mátyás-levelek alkották. Ez az első változat nyilván ott keletkezhetett, ahol az összeállító iskolarektor hozzáférhetett ahhoz a nagyobb gyűjteményhez, amelyből e leveleket összeválogatta. Elsősorban Buda, esetleg Pécs, Esztergom iskolája jöhet szóba e tekintetben. Ezt az iskolai levélgyűjteményt egészítette ki azután valamelyik dunántúli iskolarektor mások által írt s mintául ugyancsak alkalmas levelekkel, s így adta tanítványai elé tanulmányozásra.

Őrzési helye: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Coll. Prayana IX. 18. Ismertette CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény.* Bp. 1981. 80–82.

19. *Elemi latin nyelvtan. 1517.*

Keym Orbán 1517-ben újra kiadta a Donatus-könyvet „Donatus minor” címmel, kolofonjában így: „Dyalogus magistri Donati”. A kolofon után fennmaradó üres helyre a következő mondatot írta valaki az 1540-es években: „Bellum Cruciferorum orta (!) erat in tota Hungaria et insurrexerant cruciferi cum Georgio Zekel, quem tandem pie memorie Johannes de Zapolya tunc Wayda transsilvaniensis profligaverat in anno Domini 1514.”

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: App. H. 2529. Ismertette MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”.* Bp. 1981. 26., 44.

20. *Latin nyelvtan. 1519.*

A teljes Doctrinalé-t — Pap János 1507-i budai kiadása után — újra megjelentette Keym Orbán 1519-ben.

Őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Inc. II. 127. XVI.

21. *Latin szótan. 1519.*

Keym Orbán 1519-ben külön is kiadta a *Doctrinale* első részét, a szótant „*Prima pars doctrinalis Alexandri*” címmel. Egyetlen példány található ebből a kötetből, egy kolligátum tagjaként. A korabeli könyvkötés alapján esetleg feltételezhető, hogy az így egybekötött összes tankönyvet itthon használták.

A kolligátum második tagja egy cím és kiadójelzés nélküli *Donatus*. A szöveg a szokásos kérdés-felelet formában, a hagyományos kezdő kérdéssel: „*Partes orationis quot sunt? Octo.*”

A harmadik tag egy ugyancsak cím és kiadójelzés nélküli *Cato*, a hagyományos középkori latin nyelvgyakorló, egyben erkölcsnevelő könyvecske. (Keym Orbán kiadásában 1517-ben jelent meg, példány azonban nem maradt fenn.)

A kötet negyedik könyve egy cím nélküli *gyakorló-Donatus* kérdés-feleletekben, megjelent Velencében 1519-ben. Első sora rávilágít a gyakorlás módszerére: „*An Albertus que pars? Est nomen*”. (Ezt a könyveskét Pap János is megjelentette 1509-ben, de példányt nem ismerünk.) A kötet végén kéziratossá latin nyelvtani jegyzetek találhatók.

Őrzési helye: Bajza József Tudományos Könyvtár, Gyöngyös. Jelzete: Ant. 752.

*Tankönyvek magyarul*1. *Csizió. 1462.*

A Cisio Janus vagy magyarosan csizió latin hexameteres versekben foglalta össze az egyházi év ünnepeinek, illetőleg a jelentősebb szentek emléknapijának dátumait. Megtalálható a korábban említett Laskói-kódexben, valamint a Szalkai-kódexben is.

Csak városi iskolában, világi hivatásra készülő diákok tanítása során merülhetett fel az a gondolat, hogy magyarul fogalmazzák meg ezt az iskolai tananyagot. Bizonyára valamelyik városi iskolarektor írta le azt a magyar csiziót, amelyet egy 1462-ben másolt kódexből ismerünk. A latin hexameterekből azonban rimes magyar vers lett, páronként rímelő 4—4 sorba igyekezett belefoglalni az átültetőt, ami a latinban 2—2 sorra terjedt.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Jelzete: Cod. Lat. 4° 12. sz. 134—135. o. Kiadta HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 459.

2. *Teológiai tankönyv-kolligátum. 1512—1513.*

Az irodalomtörténetírás által „Nagyszombati-kódex” néven számon tartott kéziratgyűjtemény tulajdonképpen az említett 1431—1437 között keletkezett pécsi, valamint az 1463—1476-ban készült esztergomi káptalani iskolai kódexek magyar nyelvű párdarabja. A 19. század végéig az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtárában őrizték. A terjedelmes kötetet ismeretlen összeállítója 1512—1513-ban készítette. Anyagában semmi jel sem mutat arra, hogy kolostori környezetben keletkezett volna, ezért nincs kizárva, hogy valamelyik — természetesen magyarországi — káptalani iskola magasabb tagozatán tanulmányozták szövegeit.

Egyik legfőbb „tananyaga” a *Hiszekegy* kifejtése. Itt kezdetik a hitnek tizenkét ágazatja” címmel, mellette a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* feldolgozása. Nyolc rövid tanulmány is található benne a gyakorlati lelkipásztorkodás köréből. A kötet élén Szent Anzelmnek a bölcsességről szóló traktátusa áll, dialógus ez a megszemélyesített Sapientia azaz a Bölcsesség és „Discipulus, a bölcsességnek fia avagy tanuló deákja” között.

Őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss III. 178. Kiadva: Nyelvemléktár III. kötet. Bp. 1874.

Summa

Összeállításunk anyaga — ez magától értetődő — nyilvánvalóan a teljes véletlenszerűség alapján állt össze: éppen ezek a tankönyvek maradtak meg napjainkig, illetőleg eddig ezek kerültek felszínre a könyvtárak mélyéről. Feltűnő azonban, hogy e tankönyvek egyikét sem szerzetesek másolták, egyik név mellett sem olvasható erre vonatkozólag utalás (jóllehet ezt általában mindig gondosan feltüntették ebben az időben).

Viszont ugyancsak a teljes véletlenszerűség jegyében három érseki-püspöki székhely (Esztergom, Pécs, Nagyvárad), valamint három királyi város (Buda, Sárospatak, Sopron) neve tűnik elénk, ráirányítva a figyelmünket a Mohács előtti három évszázadon át kiemelkedő jelentőségű hazai iskolatípusokra: a káptalani, illetőleg a káptalani-városi iskolára, valamint a városi-plébániai iskolára.

Sőt ezek fejlettebb változatainak tagozat-rendszerét is tükrözik a felsorolt tankönyvek.¹¹ Az alapozó tagozat (*schola minor*) tananyagát az olvasás-írás-tanulásba kapcsolódó szópárok, a Donatus-könyv latin nyelvtani szabályai és ragozási példái s a csízó-vers megtanulása, majd a rendszerbe foglalt teljes latin nyelvtan elsajátítása, a latin nyelvtudás megszerzésének sok esztendő munkája jelentette. Erre épült a *magasabb tagozat (schola maior)*, a többi, már a specializáció irányába vivő ismeret-készség, tantárgy, szaktudomány tanításának-tanulásának színtere.¹²

Összeállításunk összes adata már ismert volt korábban is, mindegyiket eddig megjelent publikációkból merítettük; tanulmányunk e tekintetben tehát semmi újat nem tartalmaz. Eddig is jól ismertük, hogy milyen tankönyveket használtak, használhattak középkori iskoláinkban (az itt felsoroltak bőséges többszörösét); tudtuk, hol voltak a középkori Magyarországon magas szintű és közepeszerű káptalani és városi-plébániai iskolák (jóval több helyen az itt megnevezetteknél); világosan láttuk eddig is az ezeken az iskolákon keresztül terjesztett középkori klerikus-műveltség tartalmát, anyagát (amely sokkal bővebb az itt jelzettnél).

Mégis, e magyarországi iskoláskönyvek *együttlátása, egyúttanulmányozása* pasztikusabbá, élőbbé, s főként konkrétábbá teheti középkori iskoláinkról eddig kialakított képünket.¹³

¹¹ Ezekről az iskolatípusokról I. MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon*. Bp. 1981. 109–169.

¹² Vö. MEZEY László: *Deákiség és Európa*. Bp. 1979. 251–256.

¹³ Tanulmányunk a budavári palotában 1985 őszén és télén rendezett „Kódexek a középkori Magyarországon” című kiállítás, illetőleg katalógusának megjelenése előtt készült.

Des livres scolaires en Hongrie au moyen age

Après avoir défini la notion du manuel scolaire médiéval, l'auteur divise en quatre groupes les manuels scolaires en usage dans la Hongrie médiévale: 1) Manuels scolaires — avec des notes indiquant l'école. 2) Manuels scolaires — avec des détails ou suppléments en hongrois. 3) Manuels scolaires avec d'autres rapports hongrois. 4) Manuels scolaires en langue hongroise. — C'est d'après ces catégories qu'il tient compte des manuels scolaires médiévaux de Hongrie. Bienqu'ils aient subsisté pour la plupart par l'effet du hasard, pourtant ils dirigent l'attention vers trois résidences archiépiscopeales ou épiscopales (Esztergom, Pécs, Nagyvárad) et vers trois villes royales (Buda, Sárospatak, Sopron), et en même aux trois types d'école éminents; antérieurs à 1526: aux écoles capitulaires, capitulaires-municipales et aux écoles paroissiennes municipales. Les manuels énumérés reflètent le système de section des variantes plus évoluées de celles-là (Schola minor — schola maior). L'étude simultanée de ces manuels scolaires de Hongrie peut rendre plus vive et plus concrète l'image que nous avoins jusqu'ici de nos écoles médiévales.